

Fornemmelse for stien

Publisert i Rapport; Forskning i Friluft. FRIFO 2006

Av Annette Bischoff, Høgskolen i Telemark / Universitet for miljø og biovitenskap

The road not taken

Two roads diverged in a yellow wood,
And sorry I could not travel both
And be one traveller, long I stood
And looked down one as far as I could
To where it bent in the undergrowth;

Then took the other, as just as fair,
Because it was grassy and wanted wear;
Though as for that the passing there
Had worn them really about the same,

And both that morning equally lay
In leaves no step had trodden black.
Oh, I kept the first for another day!
Yet knowing how way leads on to way,
I doubted if I should ever come back.

I shall be telling this with a sigh
Somewhere ages and ages hence:
Two roads diverged in a yellow wood, and I
I took the one less travelled by,
And that has made all the difference.

Robert Frost

I dette innlegget ønsker jeg å fokusere på hvordan tilretteleggingen av turstier skaper grunnlag for bestemte kulturelt forankrede måter å oppleve og å forstå naturen på.

Vi går på tur og "turen" skal gjøre noe med oss, vi skal oppleve naturen, bli friske og glade, ydmyke overfor skaperverket, miljøbevisste, norske og så videre. Stiene er således helt sentrale for vår opplevelse av naturen, uten at vi nødvendigvis tenker så mye over det. De danner en grunnleggende forutsetning for turen, og det er på mange måter gjennom vår vandring på stiene, at vi skal oppnå alt det turen skal gjøre med oss. Stiene utgjør den umiddelbare konteksten for opplevelsene og det betyr at vi må spørre oss hva en sti egentlig er, hvilken rolle stien spiller for vår opplevelse og forståelse av natur og hvordan forvaltningen håndterer disse spørsmål.

Det tilrettelegges flere og flere turstier i Norge, de fleste av dem i nærområdene til der hvor folk bor, for det første for å sikre folks adgang til naturen, å øke tilgjengeligheten for å få folk flest til å bruke naturen til et aktivt idretts- og friluftsliv.

Hovedfokus i innlegget er å belyse for det første sammenhengen mellom forvaltning og pedagogikk, for det andre tilrettelegging av turstier som materialisering av holdninger, verdier

og intensjoner, for det tredje problematisering av ”hva” som formidles gjennom tilrettelegging av turstier og hva som skjer i møtet mellom sti og turgåer. Gjennom innlegget ønsker jeg å bygge opp en forståelse eller argumentasjon som gjør det mulig å forstå forvaltning som pedagogikk og tilrettelegging som didaktikk.¹ Jeg tar et utgangspunkt i en for form situasjonsbeskrivelse av dagens stiforvaltning og tydeliggjøring av stiene som sosiomaterielle handlingsfelt for deretter å bruke læringsbegrepet og en pedagogisk/didaktisk analyse av de tilrettelagte turstier med henblikk på å tydeliggjøre stiens formende og utviklende potensialer i møtet med den enkelte turgåer.

Det er det min ambisjon å tydeliggjøre forskjellige dimensjoner i møtet mellom menneske og sti. For det første hvordan vi kan forstå ”møtet” mellom menneske og sti med utgangspunkt i fenomenologien. For det andre hvordan vi med bakgrunn i den utvikling og de utviklingsprosesser som har skapt stien kan belyse hvordan stien har et utviklende og formende potensial i forhold til mennesket i møtet med stien. Dette tydeliggjøres gjennom perspektiver på at forvaltning ikke kun bør forstås som en forvaltning av kultur og natur, men like mye som en forvaltning av opplevelser og måter å forstå natur på. Forvaltningen ses parallelt til pedagogikken for å få grep om de utviklende og formende potensialer dagens turstier har iboende.

Innlegget presenterer resultatene av en pedagogisk analyse av turstier i Sør-Norge. Materialet er basert på feltstudier av 20 turstier med ulik grad av tilrettelegging i tidsrommet 2003-2005, 2 opplevelsesanalyser av kyststien mellom Stavern og Helgeroa (Bischoff 1999 og 2001), en forespørsel via e-mail til 120 kommuner i Sør-Norge og samtaler med 3 ulike ”sti”forvaltere høsten 2005. I forespørselen til de 120 kommuner i Sør-Norge etterspurte jeg turstier som var godt beskrevet både gjennom planleggings og tilretteleggingsprosessen. Jeg fikk svar fra 52 kommuner og av disse var det to kommuner som kunne vise til turstiområder som var godt beskrevet gjennom både plan- og tilretteleggingsprosessen. De to kommunene var Lardal og Egersund.

Gjennom innlegget bruker jeg begrepet tursti som et samlebegrep for både turstier og turveier. Jeg har valgt ikke å skjelne mellom tursti og turvei da det i denne sammenhengen **ikke** er forskjell på tilretteleggingens pedagogiske potensialer hva enten det er en tursti eller en turvei. Det som viser seg er kun at perspektivene blir enda tydeligere og kanskje mer uttalte når en ser på turveiene, men det er ikke det som er poenget her.

Begrepet sti er på ingen måte entydig og da målet her er å tydeliggjøre hvordan tilrettelegging skaper premisser for hvordan naturen oppleves bruker jeg i foredraget gamle stier med lav grad av tilrettelegging og nye stier med høy grad av tilrettelegging som utgangspunkt for å skape kontrast. Dette betyr naturligvis at det mellom disse finnes STOR variasjon av stier med ulik grad av tilrettelegging. Min hensikt er således ikke å si noe entydig om hvordan en bør tilrettelegge men heller tydeliggjøre en del perspektiv som er viktig å reflektere over når nye turstier tilrettelegges.

Det som har overrasket meg mest gjennom mitt arbeid er at forvaltningen av turstier synes å være et forvaltningsområde som i veldig høy grad er overlatt til tilfeldigheter og frie initiativ. Ser en på hvilken etat / hvem som har ansvaret for turstiene i kommunen fremstår et meget brokete bilde. På bakgrunn av de 52 kommuner som svarte på min henvendelse fremstår følgende bilde:

¹ Didaktikk er ”læren om undervisningens planlegging”

Hvem har ansvaret for forvaltning og tilrettelegging av stier i kommunen:

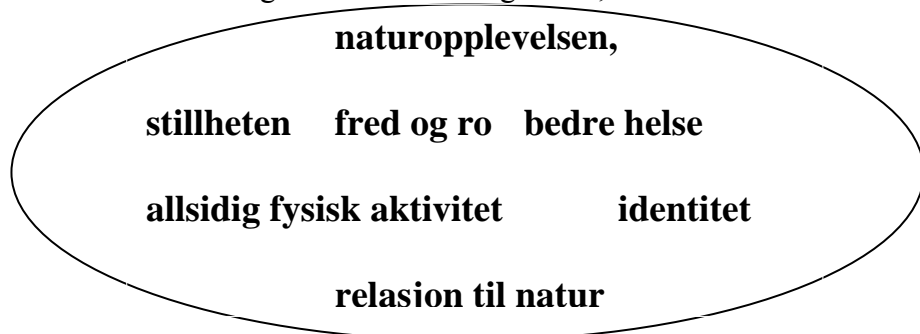
• Kultur (idrett/fritid)	35%
• Plan	20%
• Landbruk og skog	15%
• Natur og miljø	14%
• Næring	5%
• Eiendom og bygg	3%
• Ingen /uklart	8%

Det viser seg også å være et mangfold av aktører som rent faktisk både initierer og står for mye av tilretteleggingen av turstier – alene gjennom spørsmål rettet til de 52 kommuner kom frem 10 -12 aktører:

• Kommunen	• Pensjonistlag
• Turistkontor	• Orienteringslag
• Friluftsrådene	• Fiskeforeninger
• Velforeninger	• Grunneiere
• Historielag	• Private med penge-
• Idrettslag	interesser

Det er en stor interesse for turstier de fleste steder og det er en omfattende aktivitet knyttet til tilrettelegging og vedlikehold av stiene. Dette løses på veldig ulike måter fra kommune til kommune og fra sti til sti. Enkelte kommuner hadde etablert en ”fadderordning” hvor enkelt individer i kommunen hadde meldt seg til å gå stien et vist antall ganger om året og rapportere tilbake til kommunen om stiens tilstand og å utbedre det som kunne gjøres enkelt. Andre steder er dette ansvaret lagt til idrettslag eller andre foreninger og andre steder igjen er det kommunenes forvaltere som står for den jobben. Det finns mange ulike interesser knyttet til turstiene og gjennom ulike plandokumenter, samtaler med forvaltere etc. tegner det seg et mangfoldig bilde av hensiktene med turstier og turveier. En hovedhensikt som nevnes ganske ofte er at tilretteleggingen skal bidra til å senke terskelen for at folk skal komme seg ut – ”mange er utrygge” og at naturen skal gjøres tilgjengelig for alle; ”Friluftsliv for alle! – Hver dag!”.

Dernest nevnes viktige hensikter i tur og orden;

De gamle tråkk og stier

De gamle tråkk og stier forteller deres egen historie. De oppstår fra menneskelig aktivitet; føtter som går, buskappen som føres til seters, kjerrer etc. Vi kan lese dem som linjer av kommunikasjon mellom de viktige stedene som knyttet seg til det stedet en bodde. Stiene utgjør linjer landskapet som binder sammen hjemmet↔kirken↔seteren↔markedet. Det var stier som var knyttet til helt nødvendig ferdsel gjennom landskapet, de hadde et formål knyttet til overlevelsen, de tjente til livets opphold og samfunnets organisering – det var nytte og nødvendighet som er danner utgangspunktet for disse stiene. Stiene er samtidig vitnesbyrd om en måte å lese og relatere seg til landskapet, de er skapt over lang tid gjennom menneskets samhandling med naturen og landskapet. De gamle stiene er materialiseringer av den daglige bruk av naturen. De som skapte stiene var selv brukere av stiene og stiene førte dem til de stedene som var viktige å komme til.

Dagens sti

Dagens stier forteller en helt annen historie; den er et tilrettelagt prosjekt som skal lede folk til; spesielle steder, kulturminner, sjeldne planter, utsikten, natur reservatet, etc. De er skapt av ”noen” (forvaltere) for ”noen”(”folket”) for ”noe” (helsen, utsikten, kulturminnet..). De tilrettelagte stier er planlagte og veltilrettelagte. De er relatert til fritiden i motsetning til de gamle stiene som var relatert til arbeidet. De er relatert til menneskers rekreasjon og naturopplevelse med utgangspunkt i en sentral forvaltning, planlegging og tilrettelegging.

Stiene kan leses som materialiseringer av kultur; de er sosiomaterielle handlingsfelt. Kulturen danner grunnlaget for bestemte måter å forholde seg til naturen på som for eksempel synet på naturen, forståelsen av hva som er viktig å ta vare på/verne i naturen / (kultur)landskapet. Synet på kropp og helse. Søndagsturen. Her kan det nevnes mange eksempler, men det vesentligste er at leseren ser hvordan ulike kulturer nedfeller seg i stiene i landskapet og danne ulike forutsetninger for opplevelsen av landskapet. For eksempel forskjellen på stiene hvor de gamle stiene som oftest gikk nede i dalen – mest mulig beskyttet for vær og vind og med best mulig fremkommelighet fra seteren ned til bygda – og de nyere stiene som går fra bygda og opp til fjeltopper i området, hvor de helst skal gå innom det som er ”severdige” og i hvert fall gi turgåeren mulighet for å nyte utsikten. Til ulike tider brukes landskapet ulikt og det er ulike perspektiv som søkes oppfylt i naturen og landskapet. Generelt er alle fasiliteter materialiserte resultater av handling og kultur, de danner premisser for hvordan rommet, naturen, stien oppleves og de former de strukturelle forhold for videre handling. Når det for eksempel settes opp skilt og stiene merkes har dette jo en bakgrunn i en kulturell forståelse av at dette er nødvendig for at folk skal kunne finne frem, at det øker tilgjengeligheten etc. Etter hvert som vi har blitt vant med at stier merkes og skiltes skapes en forventning til og en forståelse av at ”slik er det når en skal gå på tur”. Skilting og merking føyer seg inn i rekken av det vi tar for gitt, det som bare ligger der som den umerkelige, latente ballast vi kan kalle ”kulturell kapital”.

I 2006 kan det spores en holdning til tilrettelegging av stier som går i retning av øke tilgjengeligheten for ”alle”, vi finner flere eksempler på flerbruksanlegg; stier og turveier som er ryddet, opparbeidet, gruset, merket, det er satt opp lys etc. En tenker på å kanalisere gang og sykkeltrafikk, en ønsker å skape gode og like muligheter for rullestolsbrukere, syklist, gående, joggere og så videre. Dette er på mange måter helt nødvendig og akseptert i det norske samfunn. Jeg vil karakterisere denne prosessen som en sosialdemokratisering av

naturen. Demokratisering av naturen på mange nivå i vårt samfunn og det blir tydelig hvordan grunnleggende kulturelt forankrede syn på natur, på menneske på samfunn uttrykkes og materialiseres i stiene. Tar vi denne materialisering av kultur på alvor, og sier oss enige i at materialiseringen i neste rekke skaper grunnleggende forutsetninger for videre handling, og at handlingene på mange måter danner grunnlaget for forventninger og forståelse hos enkelt individer, da blir det veldig viktig at vi stiller spørsmål til dagens tilrettelegging og forvaltningspraksis.

Et eksempel på forvandlingen av en sti

Rydd, gruslegg, sett opp lys etc.

– og opplevelsen er forandret!

Refleksjonene rundt stien som sosio-materielt handlingsfelt og eksemplet på forvandlingen av en sti aktualiserer det neste spørsmål som er: Hva skjer i møtet mellom menneske og sti?

Stiene er som også nevnt innledningsvis helt sentrale for vår opplevelse av naturen, uten at vi nødvendigvis tenker så mye over det. De danner en grunnleggende forutsetning for turen, og det er på mange måter gjennom vår vandring på stiene, at vi skal oppnå alt det turen skal gjøre med oss. Umiddelbart oppfatter vi ikke stien som gjenstand for vår tur, stien er jo bare der, det er ikke stien vi er kommet for å oppleve, stien er jo ”bare” en sti som skal lede oss frem til det som det handler om. Samtidig er stien kanskje en av de viktigste faktorer i vår opplevelse. Stiene danner den umiddelbare konteksten for opplevelsene og det betyr at vi må spørre oss hva en sti egentlig er, og hvilken rolle stien spiller for vår opplevelse og forståelse av natur.

Merleau-Ponty (1994) tydeliggjør at kroppen er vårt utgangspunkt for all sansning, alle våre opplevelser er forankret i den sansende kropp. Det er gjennom kroppen at verden erfarer. Gjennom å vandre stien erfarer vi først og fremst stien kroppslig; vi går, vi ser, vi lukter, vi merker stien, solen, vinden, naturen, kulturen i naturen osv. Vår kroppslighet formes gjennom vandringen og gjennom kroppen ”svarer” eller forholder vi oss kroppslig gjennom alle sanser til stiens faktisitet² og iboende budskap.

Kroppen danner grunnlaget for opplevelse og forståelse, samtidig som den enkelte turgåer bærer med seg sosiale, kulturelle og individuelle erfaringer og opplevelser som danner

² stiens faktisitet kan forstås som stiens grunnlag, de betingelser stien som danner stien, og som gir forskjellige muligheter og begrensninger i situasjonen. Faktisitetets begrepet knytter seg både til person og situasjon. Se Østerberg 1990

grunnlaget for møtet med stien. Stien vil oppleves ulikt av ulike individer. Menneskers ulike forutsetninger og erfaringer vil prege hvordan vi opplever stien – naturen.

Møtet mellom menneske og sti kan beskrives og reflekteres over ut fra 3 dimensjoner:

- Det individuelle og private som omfatter vår karakter, personlighet, verdier, forventninger etc.
- Det vi bærer med oss inn i møtet i form av tidligere erfaring, kompetanse, kulturell bakgrunn, utdanning etc.
- Det som ”kommer oss i møte” på stien; landskap, kulturspor, fysisk konstruksjon av stien, været; stien og stiens kontekst

Stiens faktisitet har stor betydning for hvordan vi møter den og hvilke forventninger til handling, atferd den formidler. I flere sammenhenger har jeg prøvd ut et lite tankeeksperiment: bedt folk om å lene seg tilbake og forestille seg at de går en tur i en skog med blød skogsbunn, mens de går her ber jeg dem om å merke etter hvordan det er å være der, hvordan opplever de omgivelsene, hva føler de? Dernest ber jeg dem om å forestille seg at de går på en gruset sti i marka og igjen merke etter hvordan er det å være der, hvordan opplever de omgivelsene, hva føler de? De aller fleste beskriver en følelse av fred og ro, ettertenksomhet når de går i skogen med blød skogsbunn og de beskriver at det blir en følelse av mer tempo og målrettethet forbundet å gå på en gruset sti i marka.

Det finnes således grunnlag for å spørre seg og å reflektere over det læringspotensial som finnes i møtet mellom individ og sti. Stiens faktisitet danner grunnlaget for læringssituasjonen, den danner grunnlaget for hvilke følelser, stemninger og handlinger som aktualiseres. Dette er naturligvis et samspill mellom naturgitte forhold og kulturelle forhold. Den tilrettelagte sti formidler sosial og kulturell forståelse av hva som skal oppleves og erfares i naturen og hvordan opplevelsen skal oppleves.

Stiens didaktikk

Planlegging og tilrettelegging kan analyseres som didaktikk.³ Det kan ses som en tilrettelegging for bestemte måter å oppleve og å erfare naturen (og kulturen). Gjennom en analyse av stienes faktisitet er det mulig å stille seg spørsmål om betydningen av for eksempel:

- Opparbeiding av grunnen
- Rydding og grusing
- Utjevning av stigning
- Fjerning av grener så folk ikke skal komme bort i våte grener
- Borde og benke
- Merking / skilting
- Oppsetting av doer

³ Didaktikk er læren om undervisningens planlegging. Didaktisk refleksjonstenkning gir oss et verktøy til å analysere og vurdere sammenhengen mellom mål, innhold, arbeidsmåter, målgruppe etc. i en undervisnings situasjon.

Normalt tenker vi ganske praktisk i forbindelse med slike tiltak og kanskje ikke så mye over betydningen av disse tiltak på et dypere nivå. Jeg mener at vi bør stille kritiske og vanskelige spørsmål om hvorfor vi gjør det slik – er det fordi vi har en forvaltning tuftet på en bestemt tenkemåte, er det ”gamme” vane i forvaltningen, er det økonomi, er det sosialdemokratiseringen av naturen som slår igjennom eller? Her finnes naturligvis mange ulike svar og mine eksempler skal ikke taes som svarene på spørsmålet, men eksempler på tematikker som vi kanskje ikke har reflektert nok over når og hvis vi ønsker at tilretteleggingen og opphold i naturen skal kunne danne grunnlag for utviklingen at et nært forhold til natur hos den enkelte, at vi skal bli miljøbevisste og så videre. Jeg mener at denne form for tilrettelegging bærer i seg flere iboende budskap.

For eksempel:

- Du skal ikke anstrenge deg
- Ikke bli våt!
- Forvent underholdning
- Dette er sikkert
- Ikke sitt på bakken

Det kan ganske enkelt problematiseres og stilles spørsmål om tilretteleggingen i virkeligheten begrenser bruken av kropp og intellekt. Satt på spissen så blir bevegelsesmønsteret mindre allsidig, du trenger ikke tenke selv du kan blot følge merkene og lese informasjonstavlene etc. Ut fra en didaktisk relasjonstenkning kan stiens indre sammenheng analyseres.

Stiens indre sammenheng?

- Hensiktene / målene
- Hvem brukerne er
- Planlegging og tenkning bak stiene
- Fysiske tilrettelegging
- Utvalg av opplevelseskvaliteter

Samlet sett kan vi se det slik: i det øyeblikk vi erkjenner at tilretteleggingen av turstier er materialiseringer av kulturen – forstått som materialiseringer av synet på naturen, kulturen, mennesket etc. og at materialiseringen skaper grunnlaget for og påvirker hvordan ”naturforståelsen” – synet på naturen, holdninger til natur etableres på individnivå – at stiene er sosiomaterielle handlingsfelt som skaper premissene for videre handling, blir det helt avgjørende å stille spørsmål til stien som sosiomaterielt handlingsfelt slik de ser ut i dag og spørre seg hvilket natursyn, syn på kultur, menneske, sammenhenger etc. er det de formidler.

For å hente et tidlig poeng opp igjen: vi forestiller oss altså at mennesker skal bli miljøbevisste, ydmyke overfor skaperverket, ta vare på kulturminner, få god helse – hvordan er det mulig? Støtter tilretteleggingen av turstiene opp i forhold til slike ambisjoner eller motarbeides dette?

Det fremheves ofte at tilretteleggingen for friluftsliv i form av turstier skal gi bedre helse – jeg vil gjerne spørre – hvilken form for helse? Høy puls? Hva med den allsidige bevegelsen? Motoriske allsidigheten? Den mentale helse? Osv.

Det fremheves også at turen / stiene / naturen skal være identitetsskapende... men det problematiseres ikke hvordan? Eller hvilken form for identitet det er tale om. Videre skal vi bli miljøbevisste – hvordan fungerer dette og hva legger vi i begrepet miljøbevisste... sett i relasjon til tilretteleggingen kunne en spørre seg om miljøbevissthet i den sammenhengen er å lære seg å bruke doer og søppelbøtter, å kjøre bil frem til startstedet, og at det er noen dyr og planter som er viktigere enn andre?

Det finns nok av spørsmål en kan stille seg og jeg skal avslutningsvis vende tilbake til noen av de sentrale perspektiv og problemstillinger.

Ofte er det hevdet fra forvaltere at det er nødvendig med relativt omfattende tilrettelegging for å folk ut, det argumenteres for at her er vi nødt til å senke terskelen for å få folk med – underforstått at vi er nødt til å rydde, gruse, merke, informere etc for at folk skal føle sig trygge. Det er en utbredt oppfatning at tilrettelegging senker terskelen for å komme ut!

Her er vi nødt til å spørre oss selv:
Ligger sikkerhet og trygghet i omgivelsene / stien eller i den enkeltes kompetanse?

Fratar vi gjennom høg grad av tilrettelegging den enkelte ansvaret og dermed også muligheten for å skape en nær relasjon til natur?

Videre er det en rekke viktige spørsmål og utfordringer knyttet til dagens forvaltnings og tilretteleggingspraksis:

Danner dagens stier grunnlaget for en mer ensidig fysisk – motorisk utvikling? (rydding, jevning, grusing....)

Skjer det en bevegelse fra deltaker til tilskuer? (du skal ikke anstrenge deg, informasjon, merking etc)

Reduseres mangfoldet av opplevelses muligheter til færre utvalgte opplevelser? (andre har valgt ut for deg hva som er viktig og vesentlig ut fra naturvitenskaplig fundert forskning og forvaltning...)

Jeg vil gå så langt at jeg vil påstå at:

- Vi MÅ reflektere over hvilken betydning dette kan få for barns relasjon til natur på lengre sikt
- Vi må reflektere ennå mer over hvordan den fysiske tilrettelegging kan skape et bedre grunnlag for å oppnå en del hensikter
- Det er på tide at vi satser ennå mer på stimulering og opplæring – mennesker OGSÅ i Norge må hjelpes til å finne kvalitetene knyttet til en relasjon til natur

I dette innlegget har jeg presentert noen foreløpige resultat og veldig mange spørsmål, og få svar. Dette er spennende område, det er et følelsesladet område, det er et område som har vært gjenstand for tydelige ideologiske konflikter innen friluftslivsfeltet. Jeg har ikke gjort noe forsøk på å være objektiv og nøytral, men heller dratt argumentasjonen vel langt for å sette ting på spissen og prøve ut perspektiv.

Jeg vil veldig gjerne ha perspektiv fra andre som leser dette og har synspunkt, tips på turstier de elsker eller hater. Det endelige feltarbeid skal først foregå høsten 2007 og våren 2008 så alle innspill er velkommen. For de som leser og har lyst til å lese mer og litt dypere i det teoretiske grunnlag – ta kontakt.

Litteraturliste

- Bischoff, Annette (2005): Stien i ytre og indre landskap. Essay skrevet i forbindelse med forskerkurset: "Naturopplevelse, forvaltning og tilrettelegging" ved UMB. Høgskolen i Telemark, Phd.student ved UMB
- Bischoff, Annette (2004): Er turgåing friluftsliv? Perspektiv på stiens og merkingens makt. Innlegg på forskningskonferansen "Idrettspolitik som størknet mening og skapende kraft" HIT 3-4 desember 2001. I Tangen, J.: Kyststien – tre perspektiver. HIT-Skrift 3-2004
- Bischoff, Annette (2002): På stier mellom landskap og landskaping. FRIFO-rapport; Forskning i friluft
- Direktoratet for naturforvaltning (2003); Marka. Planlegging av by- og tettstedsnære naturområder. Håndbok 24.
- Direktoratet for naturforvaltning (2004); Kartlegging og verdsetting av friluftslivsområder. Håndbok 25.
- DN-håndbok 3: Naturvennlig tilrettelegging for friluftsliv. DN 1993
- Frederiksson, Cecilia (1997); Ursakta, var är skogen? I Saltzman, K. & B. Svensson, B. (red) (1997) *Moderna landskap*. Bokforlaget Natur og Kultur
- Hornborg, Alf (1997): Landskapet som "text". I Saltzman, K. & B. Svensson, B. (red) (1997) *Moderna landskap*. Bokforlaget Natur og Kultur
- Krogh, Erling(1995): Landskapets fenomenologi. Dr. gradsarbeid Norges Landbrukshøgskole
- Krogh, E. (1999): *Naturbruk – konflikter og konfliktårsaker*. Notat til kurset "Naturressursforvaltning i teori og praksis" Finsås 26.-28. januar 1999. Institutt for økonomi og samfunnsfag, NLH.
- Krogh, E. (1999): *Kulturforskjeller og naturbrukskonflikter*. Notat til kurset "Naturressursforvaltning i teori og praksis" Finsås 26.-28. januar 1999. IØS, NLH.
- Krogh, E. (2000): *Miljøforvaltningens verdigrunnlag*. Notat, Miljøverndepartementet.
- Kulturdepartementet og DN (1991): Stier, løyper og turveier.
- Merleau-Ponty, Maurice (1994): *Kroppens fænomenologi*. Pax forlag.
- St.melding 39 (2001): Friluftsliv – en veg til høgare livskvalitet. Miljøvern Departementet 2000-2001
- Svensson, B. (1997): Vardagsmiljöer og söndagskulisser. I Saltzman, K. og Svensson, B. (red) (1997) *Moderna landskap*. Bokforlaget Natur og Kultur
- Østerberg, Dag (1998): *Arkitektur og sosiologi i Oslo*. Pax Forlag, Oslo. Side 23-35, 84-96, 112-115.